

Karol Niedoba

ORCID: 0000-0002-4298-2271

Karl Rahner – teolog Soboru Watykańskiego II

Streszczenie: Pierwsza część artykułu przedstawia lata nauki i formacji Karla Rahnera (1904–1936). Wymieniono ważniejsze wydarzenia ukazujące drogę formowania się przekonań i poglądów teologa. W drugiej części opisane zostały początki drogi naukowej – lata 1937–1950, następnie okres przedpoborowy – lata 1951–1962. Kolejna część poświęcona jest wydarzeniom lat 1962–1965, na które przypada Sobór Watykański II. W tym czasie K. Rahner został powołany na teologa soborowego (*peritus*), co dało mu możliwość oddziaływania na nauczanie Soboru. W ostatniej części, obejmującej lata 1965–1984, opisana została działalność ukierunkowana na propagowanie ustaleń soborowych.

Słowa kluczowe: Karl Rahner, Sobór Watykański II, teolog katolicki

Summary: Karl Rahner – Theologian of the Second Vatican Council

In its first part the article presents the education of the theologian (1904–1936). The most important circumstances and events mentioned in this part show the way the convictions and opinions of K. Rahner were formed. The second and third part discuss the years 1937–1950, beginnings of his scientific career, and the years prior to the Second Vatican Council from 1951–1962. The next part deals with the course of events in the period from 1962 to 1965, during which the Second Vatican Council took place. In this time K. Rahner was appointed as a *peritus* and had the possibility to influence the decisions made during the Council. The last part depicts his work and publications from 1965 to 1984, which were aimed to promote the decisions resulting from the Vatican Council.

Keywords: Karl Rahner, Second Vatican Council, Catholic theologian

Katolicki teolog, Karl Rahner, uważany jest za jedną z wielkich postaci teologii dwudziestego wieku¹, o czym świadczy jego dorobek pisarski, zaangażowanie w propagowanie duszpasterstwa wśród wiernych, a przede wszystkim aktywny udział w pracach Soboru Watykańskiego II². Działalność na rzecz od-

¹ Albert Raffelt, katolicki teolog i współwydawca *Sämtlichen Werke* Karla Rahnera, przedstawia go jako jednego z wielkich teologów XX wieku; zob. A. Raffelt, *Vorwort*, [w:] *Karl Rahner in Erinnerung*, red. A. Raffelt, Patmos-Verl., Düsseldorf 1994, s. 7.

² Por. *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*,

nowy Kościół katolicki miał swoje konkretne przełożenie na treść Konstytucji o liturgii świętej, *Sacrosanctum concilium*³, Konstytucji dogmatycznej o Kościele, *Lumen gentium*⁴ i o Objawieniu Bożym, *Dei verbum*⁵, które dzięki jego staraniom mają charakter ekumeniczny i pozwalają na dialog z protestantyzmem.

1. Okres nauki i formacji

Karl Josef Erich Rahner urodził się 5 marca 1904 r. we Freiburgu. Był czwartym dzieckiem w rodzinie. Miał pięcioro rodzeństwa – dwie siostry i trzech braci. W szkole Karl Rahner nie ukrywał chęci wstąpienia do zakonu jezuitów, co nastąpiło 20 kwietnia 1922 w Tisis⁶. Jeden z jego starszych braci, Hugo, był już jezuitą, członkiem Towarzystwa Jezusowego [Societas Iesu]. W Tisis K. Rahner odbył dwa lata nowicjatu. 27 kwietnia 1924 r. złożył pierwsze śluby zakonne. Po formacji przeniósł się do Pullach, gdzie studiował przez trzy lata filozofię, a później w Valkenburg (1929–1933) – teologię. Filozofia, jak się okazało, miała znaczący wpływ na myśl teologiczną K. Rahnera. Jako zakonnik nie bał się wypowiadać swoich opinii i korzystać z dorobku myślicieli różnych wyznań i spoza kręgów teologicznych⁷. W swych poglądach był konserwatywny, chociaż później zdecydowanie opowiadał się za wolnością poszukiwań teologicznych.

Pierwsze prace K. Rahnera dotyczyły pojęcia szczęścia u Arystotelesa i Tomasza z Akwinu⁸. Efektem jego badań był referat zatytułowany „Die

red. M. Przybył, Pallotinum, Poznań 2002.

³ Konstytucja o liturgii świętej. »*Sacrosanctum concilium*«, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekry, deklaracje...*, dz. cyt., s. 48–78.

⁴ Konstytucja dogmatyczna o Kościele. »*Lumen gentium*«, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekry, deklaracje...*, dz. cyt., s. 104–166.

⁵ Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym. »*Dei verbum*«, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekry, deklaracje...*, dz. cyt., s. 350–363.

⁶ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner. Eine Biographie*, Herder Verlag, Freiburg 2004, s. 60–123.

⁷ K. Rahner w swoich tekstach nawiązywał między innymi do Hansa Sachsse'a, chemika i filozofa techniki, Alexandre'a Koyré'a, filozofa i historyka nauki, koncentrującego się w swych badaniach na nauce w Rosji, czy Wolfganga Büchela, fizyka i filozofa.

⁸ K. Rahner, *Die Lehre von Glück seligkeit bei Aristoteles und Thomas*, [w:] *Karl Rahner – Sämtliche Werke* [dalej: *SW*], t. 1–32, opr. K. Lehmann i in., Herder Verlag, Freiburg im Breisgau 1922–1984; t. 1: *Frühe spirituelle Texte und Studien*, s. 255–273.

Lehre von Glück seligkeit bei Aristoteles und Thomas”, który wygłosił w 1928 r., dedykując go ojcu. W artykule wskazywał, że człowiek potrzebuje świata zewnętrznego i zmysłów do tego, aby móc skutecznie poznać prawdę i określić siebie samego⁹. Następne prace dotyczyły teorii iluminacji u Augustyna oraz historii pięciu zmysłów duchowych u Orygenesisa i Bonawentury. W tekście „Początek doktryny pięciu duchowych zmysłów u Orygenesisa” (*Le début d'une doctrine des cinq sens spirituels chez Origén*), jak zauważył Karl H. Neufeld, znajdują się załączki zagadnień rozwiniętych później w dziełach: „Duch w świecie. O metafizyce skończonego poznania u Tomasza z Akwinu” (*Geist in Welt. Zur Metaphysik der endlichen Erkenntnis bei Thomas von Aquin*)¹⁰ i „Słuchacz Słowa. Ugruntowanie filozofii religii” (*Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie*)¹¹. Prace powstałe w okresie studiów były odbiciem jego początkowych zainteresowań, głównie patrystyką, inspirowanych przez jego brata, Hugo¹², ale później również powracał do pism Ojców Kościoła, w celu poszukiwania ukrytych możliwości odnowy Kościoła. Duży wpływ wywarło na niego dzieło Josepha Maréchala „Punkt wyjścia metafizyki” (*Le point de départ de la métaphysique*)¹³. Filozofią J. Maréchala zainteresował się za sprawą profesora Bernharda Jansena¹⁴.

⁹ Zob. I. Bokwa, *Wprowadzenie do teologii Karla Rahnera*, Wyd. Biblos, Tarnów 1996, s. 21n. Na temat stosunku K. Rahnera do filozofii zob. K. Rahner, *Filozofia i filozofowanie w teologii*, [w:] tenże, *Pisma wybrane*, t. 1, wyb. i tłum. G. Bubel, Wyd. WAM, Kraków 2005, s. 68–89 (tekst oryginalny: K. Rahner, *Philosophie und Theologie*, [w:] tenże, *Schriften zur Theologie* [dalej: *STh*], t. 1–16, Benziger, Einsiedeln, 1954–1984; t. 6, 1965, s. 91–103). Krytyki jego poglądów filozoficznych na gruncie polskim dokonał między innymi Tadeusz Klimski: zob. T. Klimski, *Człowiek jako relacja bytującego do bytu. Podstawowe problemy antropologii filozoficznej Karla Rahnera*, Warszawa 1986.

¹⁰ K. Rahner, *Geist in Welt*, [w:] *SW*, t. 2: *Geist in Welt*, 1996, s. 5–300.

¹¹ K. Rahner, *Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie*, Kösel-Verl., München 1963. Tłumaczenie polskie: tenże, *Słuchacz Słowa. Ugruntowanie filozofii religii*, tłum. R. Samek, Wyd. Marek Derewiecki, Kęty 2008.

¹² Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 71.

¹³ J. Maréchal, *Le point de départ de la métaphysique*, Hartman, Brouwer–Paryż 1947. Joseph Maréchal (1878–1944) był belgijskim filozofem neotomistą i jezuitą. Konfrontował neotomizm z poglądami Immanuela Kanta i z niemieckim idealizmem. Głównym jego dziełem jest wspomniany piąty tom „Le point de départ de la métaphysique”, w którym rozwija syntezę kantowskiej krytyki poznania i metafizyki poznania Tomasza z Akwinu.

¹⁴ Zob. I. Bokwa, *Wprowadzenie do teologii Karla Rahnera*, dz. cyt., s. 21.

Pod koniec studiów w Valkenburg, 26 lipca 1932 r., K. Rahner przyjął święcenia kapłańskie w Monachium¹⁵. Po zakończeniu studiów (1933) udał się na rok duchowego kształcenia do St. Andrä w Lavanttal w Austrii (tercjat), które odbył wraz z bratem Hugo. Tam zapoznał się z zasadami życia ignacjańskiego, które odcisnęły piętno na jego myśli teologicznej¹⁶. Owocem tercjatu był opracowany wspólnie z bratem tekst pod tytułem „O lasce modlitwy w społeczności Jezusa” (*Über die Gnade des Gebetes in der Gesellschaft Jesu*)¹⁷.

Kierownictwo zakonu poleciło K. Rahnerowi odbycie dwuletnich studiów doktoranckich z historii filozofii na uniwersytecie we Freiburgu i uzyskanie doktoratu. Jednakże praca doktorska nigdy nie została obroniona, gdyż promotor, Martin Honecker, uważał, że zawierała zbyt dużo wpływów myśli M. Heideggera¹⁸, ponadto oczekiwał od swego doktoranta pracy historycznej, a nie filozoficznej¹⁹. Tematem pracy K. Rahnera była „Tomasza z Akwinu metafizyka poznania”. Według niektórych badaczy można w niej odnaleźć wiele idei Martin Heideggera²⁰. Tekst ostatecznie ukazał się w roku 1939, pod tytułem „Duch w świecie” (*Geist in Welt*). Z powodu zaistniałej sytuacji z doktoratem, K. Rahner został skierowany przez zakon na semestr zimowy na uniwersytet w Innsbrucku. Tam uzyskał doktorat (1936) i habilitację (1937) z teologii

¹⁵ Święcenia przyjął z rąk kardynała Michaela Faulhabera. Miało to miejsce w St. Michaeliskirche [kościół św. Michała] w Valkenburg.

¹⁶ Przykładem może być polskie wydanie dotyczące Ignacego Loyoli; tam K. Rahner przedstawia własną opinię na temat Ignacego Loyoli w kontekście dzisiejszych czasów (zob. K. Rahner, P. Imhof, *Ignacy Loyola*, tłum. B. Białecki, Wyd. Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990).

¹⁷ Zob. H. Rahner, K. Rahner, *Über die Gnade des Gebetes in der Gesellschaft Jesu*, „Mitteilungen aus den deutschen Provinzen SJ” 1935, [R.] 13, s. 399–411.

¹⁸ I. Bokwa, *Wprowadzenie do teologii Karla Rahnera*, dz. cyt., s. 23 n.

¹⁹ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 110–123.

²⁰ Warto przytoczyć uwagę Marka Chojnackiego, który napisał: „zdecydowanie większe znaczenie niż neokantowski tomizm Josepha Marechala miała tu ontologia egzystencjalna Martina Heideggera, z której Rahner czerpał zarówno terminy, jak i podstawowe intuicje i sposób pojmowania przedmiotu”. (M. Chojnacki, *Inkarnacyjna struktura łaski według Karla Rahnera. Zachęta do rekonstrukcji »Summae theologiae Rahnerianae«*, [w:] *Wybitni teologowie XX wieku. Krąg języka niemieckiego*, red. J. Jezierski, K. Parzych, Warmińskie Wyd. Diec., Olsztyn 2006, s. 199). Pośrednio wypowiedź wskazuje na język K. Rahnera, który wydaje się filozoficzny. Doświadczyć tego można podczas lektury jego prac, takich jak: K. Rahner, *Podstawowy wykład wiary. Wprowadzenie do pojęcia chrześcijaństwa*, tłum. T. Mieszkowski, Inst. Wyd. Pax, Warszawa 1987; tenże, *Śluchacz Słowa. Ugruntowanie filozofii religii*, dz., cyt.; tenże, *Geist in Welt*, dz. cyt.

dogmatycznej. Tytuł dysertacji doktorskiej brzmiał: „Z boku Chrystusa. Początek Kościoła jako drugiej Ewy z boku Chrystusa jako drugiego Adama. Analiza na temat typologicznego sensu w J 19,34” (*E latere Christi. Der Ursprung der Kirche als zweiter Eva aus der Seite Christi des zweiten Adam. Eine Untersuchung über den typologischen Sinn von Joh 19,34*)²¹. Habilitację K. Rahner otrzymał za całościowy dorobek.

2. Początki drogi naukowej

Od 1 lipca 1937 r. K. Rahner, jako prywatny docent, prowadził wykłady z filozofii religii i teologii fundamentalnej w czasie letnich zajęć na uniwersytecie w Salzburgu (Salzburger Hochschulwochen)²². Wykłady te stały się podstawą wydanej później książki „Słuchacz Słowa” (*Hörer des Wortes* – 1941). W 1937 r. ukazał się także zbiór modlitw i medytacji „Słowa do milczenia” (*Worte ins Schweigen*)²³, co zdradzało jego zainteresowania duchowością i co w następnych latach miało go zajmować. Jesienią rozpoczął pracę na uniwersytecie w Innsbrucku. Przez dwa semestry prowadził wykłady pod tytułem „Egzystencjalna filozofia i katolicka dogmatyka” (*Existenzphilosophie und katholische Dogmatik*) oraz współpracował z prof. Josefem A. Jungmannem przy przygotowaniu wykładów pod tytułem „Natura i ponadnatura” (*Natur und Übernatur*). Pod koniec lipca 1938 r. musiał opuścić Innsbruck, ponieważ fakultet został zamknięty z powodów politycznych. Mimo to przez jakiś czas prowadził wykłady i wydawał swoje teksty. W 1939 r. na przykład został opracowany zbiór tekstów dotyczących ascezy i mistyki pod tytułem „Asceza i mistyka u ojców Kościoła” (*Ascese und Mystik in der Väterzeit*)²⁴. Współautorem wydanej pozycji był Marcel Viller. Tekst nawiązywał do toczącej się we Francji dyskusji na temat duchowości, pobożności i mistyki. Autorzy odnieśli się do

²¹ Zob. K. Rahner, *E latere Christi. Der Ursprung der Kirche als zweiter Eva aus der Seite Christi des zweiten Adam. Eine Untersuchung über den typologischen Sinn von Joh 19,34*, [w:] *SW*, t. 3: *Spiritualität und Theologie der Kirchenväter*, 1996, s. 11–84. Praca doktorska dostępna także w archiwach fakultetu teologicznego w Innsbrucku.

²² Międzynarodowy i interdyscyplinarny uniwersytet letni przy uniwersytecie w Salzburgu, którego celem było tworzenie uniwersyteckiego Forum; tam teologia wraz z wszystkimi innymi naukami podejmowała aktualne problemy.

²³ K. Rahner, H. Rahner, *Worte ins Schweigen – Gebete der Einkehr*, Herder, Freiburg 1980.

²⁴ M. Viller, K. Rahner, *Ascese und Mystik in der Väterzeit. Ein Abriß der frühchristlichen Spiritualität*, Herder, Freiburg 1989.

pierwszych wieków chrześcijaństwa, by udzielić odpowiedzi na pytanie o współczesną religijność i duchowość. W tym samym czasie (1939) funkcjonariusze państwa nazistowskiego odebrali budynki jezuitom, co zmusiło K. Rahnera do przeniesienia się do Wiednia²⁵.

Tam w latach 1939–1944 pracował jako docent w Instytucie Duszpasterstwa (*Seelsorge-Institut*) pod kierownictwem pralata Karla Rudolfa i kardynała Theodora Innitzera. Tam także K. Rahner nie tylko aktywnie działał duszpastersko i naukowo, ale również uczestniczył w opracowywaniu planów dotyczących przyszłości Kościoła i teologii²⁶. Oficjalnie należał do grupy Wiedeńscy Aktywiści (*Wiener Aktivisten*), skupionej wokół kardynała T. Innitzera, zajmującej się opracowaniem zmian w liturgii Kościoła i w opiece duszpasterskiej. Przedstawiono je w „Wiedeńskim Memorandum” (*Wiener Memorandum*), którego K. Rahner był współautorem²⁷. Latem 1944 r. opuścił Wiedeń, udając się do Dolnej Bawarii, by tam w Arnstorf-Mariakirchen służyć i pracować duszpastersko. Wydaje się, że praca w Wiedniu i w Dolnej Bawarii uświadomiła Rahnerowi ogromną potrzebę duszpasterstwa w Kościele. Pod koniec sierpnia 1945 r. udał się do Pullach, gdzie objął stanowisko docenta wyższej uczelni zakonu. Z powodu zamknięcia uczelni, latem 1948 r. przeniósł się na uniwersytet w Innsbrucku.

W 1943 r. ukazała się encyklika papieża Piusa XII *Mystici corporis Christi*²⁸, w której Kościół katolicki został utożsamiony w pełni z mistycznym Ciałem Chrystusa. Taka definicja Kościoła sprawiła, że encyklika stanowczo rozróżniała tych, którzy należą do Kościoła od tych, którzy, będąc poza Kościołem, nieświadomym pragnieniem przyciągani są do niego. Tak zwięzła definicja nie pozwalała na dialog. Sprzeciw niektórych teologów wzbudzał z jednej strony autorytatywny wydźwięk Encykliki oraz nieuwzględnienie najnowszych

²⁵ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 138–144, 159–177; zob. H. Vorgrimler, *Karl Rahner. Leben – Denken – Werke*, Manz Verlag, München 1963, s. 20–25.

²⁶ Zob. K. Rahner, *Theologische und philosophische Zeitfragen im katholischen deutschen Raum*, Schwabenverl., Ostfildern 1994 (por. *SW*, t. 4: *Hörer des Wortes. Schriften zur Religionsphilosophie und zur Grundlegung der Theologie*, 1997, s. 497–515).

²⁷ Na temat „Wiener Memorandum” zob. H. Vorgrimler, *Karl Rahner. Leben...*, dz. cyt., s. 30–34; *Karl Rahner. Theologische und philosophische Zeitfragen im katholischen deutschen Raum (1943)*, red. H. Wolf, Schwabenverl., Ostfildern 1994, s. 63–77.

²⁸ Zob. Pius XII, *Mystici Corporis Christi*, „Wiadomości Diecezjalne” [Katowice] 1960, [R. 35], nr 28, s. 1–44.

badań teologii biblijnej, a z drugiej – zbytnie podkreślenie mistycznego i ponadhistorycznego wymiaru Kościoła²⁹. Ze względu na myśl o *anonimowym chrześcijaństwie*, K. Rahner poświęcił dużo uwagi tej encyklice, czego efektem był tekst opublikowany w 1947 r., pod tytułem „Przynależność do Kościoła według nauki encykliki Piusa XII: Mistyczne ciało Chrystusa” (*Die Gliedschaft in der Kirche nach der Lehre der Enzyklika Pius’ XII: Mystici Corporis Christi*)³⁰. Dla K. Rahnera *anonimowym chrześcijaninem* jest ten, kto przyjął w wolności samofiariowanie się ze strony Boga, a który jednak pozostaje poza życiem społecznym Kościoła. W encyklice dostrzegł nowe spojrzenie na eklezjologię i odpowiedzialność za zbawienie innych osób.

Należy także wspomnieć niewielki artykuł *Kirche der Sünder* (1948)³¹ („Kościół grzeszników”), który powstał w kontekście rozliczania się Kościołów z wydarzeń II wojny światowej. Stanowił też głos w kościelnej debacie dotyczącej zagłady narodu żydowskiego. K. Rahner zadaje w tym tekście dwa pytania: o Kościół grzeszników i o grzesznego człowieka w Kościele³². W treści artykułu akcentuje sformułowanie *simul sancti et peccatores*³³, które wydaje się nawiązywać do Lutrowej formuły *simul iustus et peccator*.

Dla K. Rahnera istotne było również wyrażanie określonych prawd wiary w języku zrozumiałym dla współczesnego człowieka, w ten sposób próbował odnowić teologię i życie Kościoła.

Należy zaznaczyć, że nie wszystkie jego poglądy znajdowały akceptację wśród hierarchów. Kontrowersje budziła między innymi mariologia K. Rahnera. W tekście „Problemy współczesnej mariologii” (*Probleme heutiger Mariologie*)³⁴ stawia on pytanie, czy nie należy ponownie przedyskutować dogmatu

²⁹ Zob. T. Gogolewski, *Nauka o mistycznym Ciele Chrystusa w świetle nowej konstytucji dogmatycznej o Kościele*, „Collectanea Theologica” 1966, [R. 36], nr 1–4, s. 93–111.

³⁰ Zob. K. Rahner, *Die Gliedschaft in der Kirche nach der Lehre der Enzyklika Pius’ a XII: Mystici Corporis Christi*, [w:] *SW*, t. 10: *Kirche in den Herausforderungen der Zeit. Studien zur Ekklesiologie und zur kirchlichen Existenz*, 2003. s. 3–71.

³¹ K. Rahner, *Die Kirche der Sünder*, Herder, Freiburg 1948.

³² Zob. R. Bendel, *Kirche der Sünder – sündige Kirche? Beispiele für den Umgang mit Schuld nach 1945*, LIT Verlag, Münster 2002, s. 12–13.

³³ Omówienie tego tekstu: H. Vorgrimler, *Versöhnung mit der Kirche*, [w:] *Karl Rahner in Erinnerung*, dz. cyt., s. 47–50.

³⁴ Zob. K. Rahner, *Probleme heutiger Mariologie*, [w:] *Aus der Theologie der Zeit*, red. G. Söhngen, Gregorius Verl., Regensburg 1948, s. 85–113 (por. *SW*, t. 9: *Maria, Mutter des*

o wniebowzięciu Marii, ogłoszonego przez papieża Piusa XII w 1950 r. K. H. Neufeld uważa, że za powstaniem tego tekstu stały prawdopodobnie doświadczenia wojenne i ogólne przemyślenia na temat śmierci. W tekście tym znajduje się wykład prawd wiary poszerzony o kontekst rozwoju dogmatu w ogóle, przy szczególnym uwzględnieniu eschatologii i mariologii. K. Rahner wskazuje, że prawda wiary o wniebowzięciu Marii może być pogłębiona i zrozumiała jedynie w związku z innymi prawdami wiary. Na niekorzyść dogmatu, według niego, przemawia po pierwsze to, że trzeba mówić o wielu zagadnieniach, które w katolickiej teologii są kontrowersyjne, zarazem otwarte i w związku z tym nie mają jeszcze konsensusu teologicznego i bezspornej formy tradycji. Po drugie, ze względu na konieczność szerokiego ujęcia tematu, nie można osiągnąć satysfakcjonującej dokładności w prezentacji tego dogmatu. Dlatego Rahner, poprzez zadawanie pytań o kontekst powstania omawianego dogmatu, o związek z innymi prawdami wiary i wpływ na nie oraz o zależność i możliwość oddziaływania na Kościół, stara się podjęty temat przedstawić szerzej³⁵. Oprócz wyrażanych wątpliwości na temat mariologii, obawy Kongregacji Nauki Wiary wobec K. Rahnera dotyczyły pojmowania przez niego Sakramentu Eucharystii przedstawionego w artykule „Wiele mszy a jedna ofiara” (*Die vielen Messen und das eine Opfer*)³⁶ opublikowanego w roku 1951, w którym krytycznie odnosił się do rozumienia mszy, wskazując, że liczba odprawianych mszy nie pomnaża Bożej łaski. Podkreślił, że w Eucharystii uobecnia się dzieło zbawcze Boga przy całkowitym zaangażowaniu Kościoła, to znaczy: przy pozyskiwaniu dusz dla Boga poprzez modlitwę wstawienniczą wspólnoty wiernych i dobrowolne umartwienie. Pisma te odczytywano jako podważanie podstaw nauki Kościoła. Stąd K. Rahner przez pewien czas musiał uzyskiwać zgodę przełożonych na publikowanie swoich prac.

W Innsbrucku, 30 czerwca 1949 r., objął katedrę dogmatyki i historii dogmatów. Już w 1951 r. miał już pierwszych doktorantów. Do nich należeli między innymi: Adolf Darlap (ur. 1924), Johann Baptist Metz (ur. 1928), Walter Kern (1922–2007) i Herbert Vorgrimler (1929–2014), z którymi później

Herrn. Mariologische Studien, 2009, s. 681–703). Warta uwagi jest odpowiedź na list biskupa D. Maya, zob. K. Rahner, *Zum Hirtenbrief des Bischofs D. May*, *SW*, t. 9, dz. cyt., s. 704–707.

³⁵ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 206–214.

³⁶ Zob. K. Rahner, *Die vielen Messen und das eine Opfer*, Freiburg 1951 (por. *SW*, t. 18: *Leiblichkeit der Gnade. Schriften zur Sakramentenlehre*, 2008, s. 74–271).

współpracował. Oprócz pracy naukowej K. Rahner aktywnie pracował duszpastersko, wygłaszając kazania w kościele szpitalnym i prowadząc różnego rodzaju rekolekcje. Z biegiem czasu i za sprawą zmiany sytuacji politycznej w Europie, był coraz częściej zapraszany na inne uniwersytety.

3. Okres przedsoborowy

Okres powojenny, wraz z kończącym się pontyfikatem Piusa XII, który zastanawiał się nad wznowieniem Soboru Watykańskiego I, to czas zapowiadający zmiany w Kościele katolickim: rozwija się duszpasterstwo parafialne, liturgia, katecheza. W tym czasie również rozkwita ruch biblijny, który przede wszystkim obejmuje problematykę wyboru metod przyjętych i stosowanych w egzegezie biblijnej oraz kwestie interpretacji Pisma Świętego³⁷. Na początku lat 50. K. Rahner opublikował dwa znamienne eseje: „Wolne słowo w Kościele” (*Das freie Wort in der Kirche*) i „Szanse chrześcijaństwa” (*Die Chancen des Christentums*)³⁸, w których poruszył problemy Kościoła katolickiego i chrześcijaństwa w świecie, między innymi: zaangażowanie świeckich, możliwość otwartego wypowiedzania się w Kościele oraz składanie przez chrześcijan świadectwa w świecie. W roku 1954 wydał „Mały rok kościelny” (*Kleines Kirchenjahr*)³⁹, który jest zbiorem tekstów na wybrane święta Roku Kościelnego, mających stanowić pomoc dla duchownych w pracy duszpasterskiej w parafiach. Publikacja ta jest świadectwem ogromnego zaangażowania K. Rahnera w duszpasterstwo w Kościele. Kolejną ważną pod względem duszpasterskim publikacją jest „Siedmiokrotny dar. Sakramenty Kościoła” (*Die siebenfältige*

³⁷ Konstytucja *Dei Verbum* otworzyła możliwości dla nowych metod badawczych Pisma Świętego. Zasadniczo po Soborze mamy do czynienia z dwoma typami badań egzegetycznych: typem historyczno-krytycznym i strukturalno-literackim. Wprowadzona została także kategoria historii zbawienia w interpretacji Pisma Świętego, które było bliskie K. Rahnerowi. Efektem ruchu biblijnego było ukazanie się nowego wydania *Vulgaty*, tzw. *Nova Vulgata*. Skorzystało na tym duszpasterstwo biblijne, ponieważ wierni w Kościele katolickim zyskali szeroki dostęp do Pisma Świętego (por. *Dei Verbum*, art. 22). W Konstytucji *Dei Verbum* można dostrzec także sprzeciw wobec biblicyzmowi, za to podkreśla się, że Tradycja, Pismo i Magisterium mają być ze sobą ściśle związane (por. art. 10). Zob. J. Chmiel, *Bibliistyka katolicka po Soborze Watykańskim II. W dwudziestolecie Konst. dogm. „Dei Verbum” (1965–1985)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1986, [R.] 39, nr 1, s. 1–4.

³⁸ Zob. K. Rahner, *Das freie Wort in der Kirche – Die Chance des Christentums*, [w:] *SW*, t. 10, dz. cyt., s. 143–183.

³⁹ Zob. K. Rahner, *Kleines Kirchenjahr*, Verl. Ars Sacra, München 1954. Tłum. polskie: K. Rahner, *Mały rok kościelny*, tłum. J. Zychowicz, Wyd. WAM, Kraków 2001.

Gabe. Sakramente der Kirche)⁴⁰. Zamieszczone w tej książce teksty na temat siedmiu sakramentów, wydawane od 1957 r. w formie tomików upominkowych, to medytacje i kazania, których celem było przybliżenie znaczenia sakramentów wiernym i duchownym. K. Rahner mocno akcentował, że sakramenty są źródłem łaski Bożej⁴¹. Omówienie sakramentów było poprzedzone traktatem na temat sakramentu w ogólności. W latach 70. teksty zostały zebrane i wydane jako całość.

Z okresu przedsoborowego pochodzi także „Przesłanie i łaska. Przyczynki do teologii pastoralnej” (*Sendung und Gnade. Beiträge zur Pastoraltheologie*)⁴², książka, która porusza takie tematy, jak obecna sytuacja chrześcijan, podstawowe pytania duszpasterstwa, ludzie w Kościele, służba ludziom, pobożność duszpasterzy. Ostatni temat jest szczególnie powiązany z pobożnością ignacjańską. Autor *Sendung und Gnade...* nie traktuje teologii pastoralnej w kategoriach psychologii, pedagogiki czy socjologii, natomiast bardzo mocno podkreśla konieczność niesienia ludziom zbawczego przesłania, a przez to Bożej łaski, dlatego w tej publikacji teoria i wskazówki praktyczne przeplatają się.

Zaskoczeniem stał się pontyfikat Jana XXIII, ponieważ nie spodziewano się, że zwoła on sobór do Watykanu, co nastąpiło 25 grudnia 1961 r. w Konstytucji Apostolskiej „*Humanae salutis*”. Sobór miał być zupełnie inny od poprzedniego, miał charakteryzować się wolnością, dialogiem i refleksją nad podstawami wiary Kościoła katolickiego. Zanim jednak rozpoczęły się obrady Soboru Watykańskiego II, nastąpił okres przygotowawczy. 17 maja 1959 r. powołana została komisja przygotowawcza, a rok później, 5 czerwca, ustanowiono 10 komisji i 3 sekretariaty do przygotowania schematu i organizacji Soboru.

W tym czasie K. Rahner wydał „Mały słownik teologiczny” (*Kleines Theologisches Wörterbuch*)⁴³, którego współautorem był H. Vorgrimler, profesor dogmatyki⁴⁴. Koncepcja słownika jest całkowicie Rahnerowska. Hasła nie zostały

⁴⁰ K. Rahner, *Die Siebenfältige Gabe. Über die Sakramente der Kirche*, Ars Sacra Verl., München 1974.

⁴¹ Zob. *Sakrament*, [w:] K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Inst. Wyd. Pax, Warszawa 1996, s. 402–405.

⁴² K. Rahner, *Sendung und Gnade. Beiträge zur Pastoraltheologie*, Tyrolia Verl., Innsbruck, 1959.

⁴³ K. Rahner, *Kleines Theologisches Wörterbuch*, Herder, Freiburg 1961.

⁴⁴ H. Vorgrimler urodził się w 1929 roku we Fryburgu Bryzgowijskim. Promotorem jego pracy doktorskiej, obronionej w 1958 r., był K. Rahner. Od 1968 r. H. Vorgrimler był profesorem dogmatyki na wydziale teologicznym w Lucernie. Później przejął po K. Rahnerze

sygnowane, ale prawdopodobnie większość opracował sam K. Rahner⁴⁵. Słownik stał się bestsellerem i swego rodzaju kompendium wiedzy teologicznej w duchu Rahnerowskim.

Kontynuując pracę naukową związaną z aktualnymi zagadnieniami podejmowanymi w Kościele, przyjął zaproszenie kardynała F. Königa do pełnienia roli osobistego teologa w Rzymie. Dało to K. Rahnerowi okazję uczestniczenia w pracach Soboru. W 1961 r. przedstawiony przez niego wykład na temat teologii pastoralnej odbił się szerokim echem, co sprawiło, że 22 marca 1961 roku został mianowany członkiem Komisji Dyscypliny Sakramentów i dzięki temu miał wpływ na przywrócenie i odnowienie diakonatu stałego. Znaczące miejsce w promowaniu diakonatu stałego przysługuje Józefowi Hornefowi, który krótko po 1949 r., jako świecki, domagał się jego przywrócenia, upatrując w tym szansę jakościowej przemiany Kościoła⁴⁶. K. Rahner, widząc potrzebę zaangażowania świeckich w życie Kościoła, wsparł tę ideę i jako jeden z ekspertów soborowych przyczynił się do wniesienia jej pod obrady soborowe. Na początku obrad Soboru Watykańskiego II, wraz z H. Vorgrimlerem, opublikował *Diaconia in Christo. Über die Erneuerung des Diakonates*⁴⁷. Treść tej publikacji jest podobna do powstałej kilka lat wcześniej ewangelickiej pracy poświęconej urzędowi diakona⁴⁸. Dzieło dedykowane było między innymi kardynałowi Stefanowi Wyszyńskiemu, który również opowiadał się za przywróceniem i odnowieniem diakonatu stałego.

K. Rahner widział kilka przyczyn, dla których należy przywrócić diakonat stały, co znalazło swoje odzwierciedlenie w treści Konstytucji *Lumen Gentium*. „Karl Rahner problem diakonatu stałego ujmuje w kontekście nowej teologii urzędowego kapłaństwa, która swe impulsy zyskała ze strony biblijnej teologii urzędu oraz nowej, wewnątrzkościelnej, jak i społecznej sytuacji, w której zna-

katedrę w Münster. Był też jego osobistym sekretarzem i współpracownikiem.

⁴⁵ Zob. A. Skowronek, *Słowo wstępne do wydania polskiego*, [w:] K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, dz. cyt., s. VII. Polskie tłumaczenie sięga po dziesiąte wydanie *Kleines Theologisches Wörterbuch*, chociaż wydań było aż piętnaście.

⁴⁶ M. Marczewski, *Diakoniat stały we współczesnym Kościele Rzymskokatolickim*, „Collectanea Theologica” 1997, [R. 67], nr 4, s. 58 n.

⁴⁷ *Diaconia in Christo. Über die Erneuerung des Diakonates*, red. K. Rahner, H. Vorgrimler, Herder Verl., Freiburg–Basel–Wien 1962.

⁴⁸ *Das diakonische Amt der Kirche*, red. H. Krimm, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1953.

lazło się obecnie urzędowe kapłaństwo. Zwraca on uwagę na istnienie w Kościele wspólnej wszystkim wiernym diakonii, do której zobowiązany jest każdy chrześcijanin wobec współbrata i każdego bliźniego. Prócz tej wspólnej diakonii istnieje szczególna diakonia urzędu, to znaczy, że każdy urząd kościelny z jednej strony charakteryzuje się pełnomocnictwem, zobowiązaniem i uzdolnieniem do służby, z drugiej zaś – w zorganizowanej instytucjonalnie społeczności jaką przedstawia Kościół istnieje potrzeba szczególnego urzędu, który miałby udział w tej powszechnej diakonii przez realizowanie określonych funkcji, które wynikałyby z nadanych prerogatyw⁴⁹. Myśl K. Rahnera zaowocowała przywróceniem i odnowieniem diakonatu stałego, o czym jest mowa w Konstytucji dogmatycznej o Kościele (*Lumen Gentium*), w art. 29⁵⁰.

4. *Peritus*⁵¹ Soboru Watykańskiego II

Lata 1962–1965 to okres Soboru Watykańskiego II – wielu dysput na temat odnowy Kościoła. K. Rahner uczestniczył w nich. Praca w komisjach podczas Soboru pozwoliła mu wypromować własną myśl teologiczną. Poświadcza to wypowiedź kardynała F. Königa, w której podkreśla nieoceniony wpływ idei i myśli K. Rahnera⁵². Początkowo podchodzono do jego osoby z dużym sceptycyzmem, ze względu na jego modernistyczne poglądy i opinię Kongregacji Nauki Wiary pod przewodnictwem kardynała A. Ottavianiego⁵³, stąd jeszcze w roku 1961 jego pobyt w Rzymie i udział w pracach soborowych był niepewny. Dopiero po rozmowie kardynała F. Königa z papieżem i kardynałem A. Ottavianim, K. Rahner mógł udać się do Rzymu jako osobisty teolog.

⁴⁹ M. Marczewski, *Diakonat stały we współczesnym Kościele rzymskokatolickim*, art. cyt., s. 68 n.

⁵⁰ „Zalecenia soboru, już w dwa lata po jego zakończeniu, wypełnił papież Paweł VI, ogłaszając 18 czerwca 1967 r. *motu proprio Sacrum diaconatus ordinem* z ogólnymi normami przywrócenia diakonatu stałego. W rok później ten sam papież w Konstytucji Apostolskiej *Pontificalis romani recognitio* zaaprobował nowy ryt, w jakim należy udzielać święceń episkopatu, prezbiteratu i diakonatu oraz określił ich formę i treść” (M. Barczewski, *Diakonat stały w Kościele polskim*, „Studia Bydgoskie” 2008, R. 2, s. 125).

⁵¹ *Peritus* – pojęcie pochodzenia łacińskiego; oznacza biegłego, eksperta, rzeczoznawcę, który nie zawsze musiał oznaczać teologa.

⁵² Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 231.

⁵³ Jednym z powodów podejrzliwego spojrzenia Świętego Oficjum na poglądy K. Rahnera były teksty dotyczące mariologii i sakramentologii.

Tam przedstawił przyczynek pastoralny, który zyskał duży rozgłos⁵⁴ i dzięki temu K. Rahner, 22 marca 1961 r., został mianowany na doradcę do Komisji ds. dyscypliny sakramentów. Był to pierwszy krok ku staniu się ekspertem soborowym.

Dzięki poparciu między innymi takich kardynałów, jak wspomniany już F. König (1905–2004), Julius Döpfner (1913–1976) i Joseph Frings (1887–1978), w październiku 1962 r. K. Rahner został mianowany oficjalnie przez papieża Jana XXIII, na funkcję teologa Soboru (*peritus*). Wcześniej, w czerwcu 1962 r., musiał jednak udać się osobiście do Rzymu i wyjaśnić sporne kwestie co do jego osoby, o czym poinformował biskupów niemieckich i biskupa austriackiego.

R. Winling tak pisze o K. Rahnerze: „Spośród teologów, którzy mieli wpływ na prace Soboru, poczesne miejsce zajmuje Karl Rahner. Ten, którego obawiało się skrzydło konserwatywne z powodu jego przenikliwej bystrości, ten, którego rzymska cenzura przewencyjna ogłosiła nawet podejrzanym, cieszył się coraz bardziej rosnącym autorytetem w oczach większości dążącej do otwarcia. [...] oddziaływanie Rahnera nieustannie rosło, zarówno dzięki publikacjom, jak i licznym wykładom. Dokładna znajomość wielkich prądów teologicznych, dogłębna wiedza w zakresie głównych zagadnień teologicznych, płomienne i świadome umiłowanie Kościoła dały Rahnerowi niezawodny zmysł teologii, pozwalając mu otworzyć nowe perspektywy, wejść w samą istotę dysput, a wreszcie przedstawić rozwiązanie”⁵⁵.

Jako mianowany członek Komisji teologicznej, K. Rahner opracowywał częściowo Konstytucję o liturgii świętej (*Sacrosanctum concilium*), Konstytucję dogmatyczną o Kościele (*Lumen Gentium*) i o Objawieniu Bożym (*Dei Verbum*), a także współpracował przy Konstytucji duszpasterskiej o Kościele i świecie współczesnym (*Gaudium et spes*)⁵⁶.

⁵⁴ Więcej na temat teologii pastoralnej w okresie Soboru Watykańskiego II: zob. M. Marczewski, *Teologia pastoralna doby Soboru Watykańskiego II*, [w:] *Studia Soborowe*, t. 2, *Historia i recepcja Vaticanum II*, cz. 2, red. M. Białkowski, Łoś, GroupMedia, Toruń 2015, s. 651–688.

⁵⁵ R. Winling, *Teologia współczesna 1945–1980*, tłum. K. Kisielewska-Sławińska, Znak, Kraków 1990, s. 201 n.

⁵⁶ Godnymi wymienienia tekstami, na które K. Rahner także miał wpływ, są: *Dekret o misyjnej działalności Kościoła*. »*Ad gentes divinitus*«, [w:] *Studia Soborowe*, dz. cyt., s. 433–471; *Dekret o posłudze i życiu prezbiterów*. »*Presbyterorum ordinis*«, tamże, s. 487–517; *Deklaracja o wolności religijnej*. »*Dignitatis humanae*«, tamże, s. 410–421.

Konstytucja o liturgii świętej (*Sacrosanctum concilium*) została przyjęta podczas II sesji, 4 grudnia 1963 r. Tam, w artykule 35, znajduje się wzmianka o diakonacie stałym, którego wprowadzenie wspierał K. Rahner⁵⁷. Teolog nie miał zbyt dużego wpływu na tę Konstytucję, ponieważ dopiero w październiku 1962 r. mianowany został na doradcę soborowego (*Peritus*) w Komisji doktrynalnej, której przewodniczył kardynał A. Ottaviani. Pomimo to, dzięki wydanemu drukiem wykładowi K. Rahnera, postulującemu przywrócenie diakonatu stałego, Komisja ds. dyscypliny sakramentów uwzględniła jego myśl, co znalazło odbicie w opracowaniu przygotowanym następnie przez Centralną Komisję, w końcu stycznia 1962 r. Więcej jego myśli i sformułowań dotyczących diakonatu stałego znajduje się w innych Konstytucjach, Dekretach oraz Deklaracjach.

Uczestniczenie w Komisji doktrynalnej pozwoliło K. Rahnerowi na wzięcie udziału w opracowaniu przede wszystkim schematu o źródłach Objawienia, a także o Kościele. W dyskusjach reprezentował grupę teologów modernistycznych. W następnych latach brał udział w czterech sesjach soborowych, podczas których zabierał głos i miał w pewnym stopniu wpływ na treść Konstytucji, Dekretów oraz Deklaracji⁵⁸.

Konstytucja dogmatyczna o Kościele (*Lumen Gentium*), przyjęta podczas III sesji, 21 listopada 1964 r., zawiera również treść o diakonacie stałym (art. 29, por. art. 28 i 41). Tekst ten uważa się za zasadniczy dla przywrócenia i odnowienia diakonatu stałego w Kościele katolickim⁵⁹. Wśród myśli K. Rahnera, które możemy odnaleźć w treści Konstytucji, znajduje się stwierdzenie, że Kościół jest prasakramentem (art. 1, art. 1,9,48,59)⁶⁰. W Konstytucji

⁵⁷ Oprócz wspomnianej Konstytucji znajdujemy jeszcze inne miejsca, w których podkreśla się potrzebę wprowadzenia tej posługi „tam, gdzie wyszła ze zwyczaju” (*Dekret o Kościołach Wschodnich katolickich, Orientalium Ecclesiarum*, art. 17) i święceniach tych, „którzy spełniają prawdziwie służbę diakona” (*Dekret o działalności misyjnej Kościoła, Ad gentes divinitus*, art. 16).

⁵⁸ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 237–271. Na temat przebiegu Soboru w kontekście różnic zdań pomiędzy progresywną grupą a konserwatystami i tradycjonalistami: zob. J. Bartyzel, *Konserwatyści i tradycjoniści na Soborze Watykańskim II*, [w:] *Studia Soborowe*, dz. cyt., t. 2, s. 37–91.

⁵⁹ K. Rahner, *Die Lehre des Zweiten Vatikanischen Konzils über den Diakonat*, *STh*, t. 8, 1972, s. 541–552. Zob. M. Marczewski, *Dopiero Sobór Watykański II uczynił zadość prośbom i życzeniom, by przywrócić diakonat stały*, [w:] *Studia Soborowe*, dz. cyt., t. 2, s. 689–714.

⁶⁰ Tekst podsumowujący Konstytucję można odnaleźć w wersji ostatecznej: K. Rahner, *Das neue Bild der Kirche*, *STh*, t. 8, dz. cyt., s. 329–354.

można również odnaleźć nawiązania do myśli K. Rahnera o *anonimowym chrześcijaństwie*⁶¹. W art. 16 czytamy, że plan zbawienia w pierwszym rzędzie obejmuje muzułmanów, następnie osoby, które „po omacku” poszukują Boga, aż w końcu osoby, które pragną wieść uczciwe życie. Kościół katolicki ma traktować to jako przygotowanie do przyjęcia Ewangelii. Takie podejście pozwala na dialog ekumeniczny i międzyreligijny, jak również misyjne zaangażowanie, celem uświadomienia i zapoznania z Ewangelią (por. Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich, *Nostra aetate*)⁶².

Treść o diakonacie stałym odnajdujemy również w Konstytucji o Objawieniu Bożym (*Dei Verbum*) przyjętym podczas IV sesji, 18 listopada 1965 r. (art. 25). Ponadto w *Dei Verbum* przebija się myśl K. Rahnera o *anonimowym chrześcijaństwie* (zob. art. 2 i 6), co między innymi oznacza, że każdy jest każdemu bliźnim w świecie. Objawienie Boga jest, według K. Rahnera, powszechne, chociaż nieraz nieuświadomione, urzeczywistnione we wcieleniu Jezusa Chrystusa i Jego dziele odkupienia. Otwiera to możliwość nie tylko dialogu między chrześcijanami, ale także dialogu międzyreligijnego. W Konstytucji, ale przede wszystkim u K. Rahnera, można dostrzec wyraźny nacisk na wcielone Słowo Boże i związek z teologią krzyża. Wydaje się, że jest to efekt czerpania przez K. Rahnera z teologii luterkańskiej.

Podczas ostatniej sesji, IV, która odbyła się 7 grudnia 1965 r., przyjęta została Konstytucja duszpasterska o Kościele i świecie współczesnym (*Gaudium et spes*). Myśl K. Rahnera dostrzegalna jest w rozumieniu samego Kościoła, który chce pojmować siebie jako wolny od nacisków państwa i jego wpływów, ale wykazujący zarazem refleksję nad własnym środowiskiem życiowym. Tam też wyrażony został nowy stosunek Kościoła do społeczeństwa, do nauk i do wszystkich dziedzin życia. Ponadto znajdujemy myśl K. Rahnera, że Kościół jest praskramentem, *sacramentum salutis mundi* (art. 42 i 45). Obecna jest również myśl o *anonimowym chrześcijaństwie*, przede wszystkim w części pierwszej „Kościół i powołanie człowieka” (art. 11).

W okresie Soboru K. Rahner zaangażował się w przygotowanie drugiej edycji „Leksykonu dla teologii i Kościoła” (*Lexikon für Theologie und Kirche*).

⁶¹ Ostateczna wersja zob. K. Rahner, *Bemerkungen zum Problem des „anonymen Christen”*, *STh*, t. 10, 1972, s. 531–546.

⁶² F. König, *Erinnerung an Karl Rahner als Konzilstheologen*, [w:] *Karl Rahner in Erinnerung*, red. A. Raffelt, Düsseldorf 1994, s. 155–160. Zob. K. Krzemiński, *Soborowy i posoborowy dialog ekumeniczny*, [w:] *Studia Soborowe*, dz. cyt., t. 2, s. 747–788.

Leksykon przygotowany został we współpracy z J. Höferem. Autorzy umieścili w nim treści ważniejszych dekretów Soboru. Zamysłem ich było nie tylko przekazanie wiedzy teologicznej, ale także przedstawienie praktyki Kościoła. Leksykon ma charakter konfesyjny. Pomimo to odnaleźć można w nim wątki ekumeniczne związane z Kościołem powszechnym.

Nie bez znaczenia jest również pozycja „Obecność chrześcijaństwa” (*Gegenwart des Christentums*)⁶³. K. Rahner ponownie podejmuje problemy i pytania zadawane nie tylko przez katolików, dotyczące współczesnego chrześcijaństwa, zagadnień związanych z rolą Kościoła w świecie, podkreślając, że najważniejszym, jego zadaniem, jest służba i dawanie świadectwa. Oba dzieła są przykładem zaangażowania i propagowania ruchu modernistycznego, który miał odnowić Kościół katolicki.

W roku 1965 zakończył się Sobór, w tym samym roku definitywnie ustalono treść ważnych tekstów, dotyczących między innymi Bożego objawienia, wolności chrześcijańskiej, misji, życia i służby kapłanów oraz Kościoła w świecie społecznym. Niewątpliwie K. Rahner miał wpływ na treść nauczania Soboru⁶⁴.

5. Okres posoborowy

Czas po Soborze Watykańskim II był dla K. Rahnera próbą realizacji ustaleń soborowych i propagowania ich w niemieckim Kościele. Zaangażował się jako zwolennik kierunku nadanego Kościołowi przez Sobór Watykański II. Idee soborowe próbował propagować w różny sposób, m.in. wiele publikując, wygłaszając wykłady, czy prowadząc rekolekcje.

W popularyzowaniu nauczania Soboru dużą rolę odegrał periodyk *Concilium*⁶⁵, którego jednym z fundatorów był K. Rahner oraz opracowane wspólnie z H. Vorgrimlerem kieszonkowe wydanie „Małego kompendium soborowego” (*Kleines Konzilskompendium*)⁶⁶. Pomimo tych i wielu innych pozycji związanych

⁶³ Zob. K. Rahner, *Gegenwart des Christentums*, Herder, Freiburg 1963.

⁶⁴ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 267. Na uwagę zasługuje tekst K. Rahnera, który powstał po Soborze. Stanowi jedno z wielu podsumowań, ale też wyjaśnień postanowień soborowych, będąc w swej istocie fundamentalną interpretacją teologiczną Soboru Watykańskiego II: zob. K. Rahner, *Ku fundamentalnej interpretacji teologicznej Vaticanum II*, tłum. P. Jasiński, „Znak” [R. 32] 1980, nr 5–6, s. 685–697.

⁶⁵ Międzynarodowy periodyk teologiczny, którego pierwszy numer ukazał się w 1965 r.

⁶⁶ K. Rahner, H. Vorgrimler, *Kleines Konzilskompendium. Alle Konstitutionen, Dekrete und Erklärungen des Zweiten Vaticanums in der bischöflich genehmigten Übersetzung*, Freiburg 1966.

z Soborem, nadal istniały niepokoje w Kościele, które stanowiły impuls dla kolejnych publikacji K. Rahnera, np. „Czy schizma w Kościele katolickim?” i „Do zatroskanych katolików, kapłanów i świeckich”⁶⁷.

W 1967 r. K. Rahner zrezygnował z pracy w Monachium i przeniósł się do Münster, gdzie objął katedrę dogmatyki i historii dogmatów. Tam, wraz z kilkoma współpracownikami, gruntownie zreformował program studiów teologicznych, według własnych idei. W okresie pobytu w Münster (1967–1971) prowadził wiele wykładów, między innymi na temat nauki o stworzeniu, grzechu pierwotnym czy antropologii.

Czteroletni okres pracy w Münster pozwolił K. Rahnerowi skupić się głównie na teologii. Tam, we współpracy z Wilhelmem Thüsingiem, przygotował i opublikował pracę „*Christologia – systematyczna i egzegetyczna*” (*Christologie – systematisch und exegetisch*)⁶⁸. Oprócz pracy w Münster wykładał w tym czasie również na innych uczelniach. W roku 1971 przeszedł na emeryturę i przeniósł się ponownie do Monachium. Zmiana w sferze zawodowej nie ograniczyła jego aktywności na polu naukowym i kościelnym. Jednym z przykładów jest udział w niemieckim Synodzie, obradującym w Würzburgu (1971–1975)⁶⁹, który zajmował się aktualnymi problemami Kościoła i koniecznością odnowy religijnej.

Na uwagę zasługują dwie polemiki, jakie prowadził K. Rahner: z kardynałem Josephem Höffnerem (1906–1987) i ks. prof. Hansem Küngiem (1928–)⁷⁰. Kwestią sporną z J. Höffnerem było pytanie o zbawienną misję Kościoła i humanizację świata. K. Rahner nie zgadzał się z poglądem J. Höffnera, który starał się nadać silne znaczenie katolicyzmowi w polityce⁷¹ i uważał, że chrześcijanie powinni swoją postawą zmieniać otoczenie. Natomiast

⁶⁷ Zob. K. Rahner, *Czy schizma w Kościele katolickim?*, tłum. H. Bogacki, „Collectanea Theologica” 1970, t. 40, nr 2, s. 5–19; tenże, *Do zatroskanych katolików, kapłanów i świeckich*, tłum. H. Bogacki, „Collectanea Theologica” 1967, t. 37, nr 3, s. 5–9.

⁶⁸ Zob. W. Thüsing, K. Rahner, *Christologie, systematisch und exegetisch. Arbeitsgrundlagen für eine interdisziplinäre Vorlesung*, Freiburg 1972. Fragmenty tej książki odnaleźć można również w *Grundkurs des Glaubens* i *Sämtliche Werke*.

⁶⁹ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 304–311. Na temat Synodu w Würzburgu: zob. *Die Würzburger Synode*, <http://wuerzburger-synode.jimdo.com> [19.06.2015].

⁷⁰ K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 309.

⁷¹ Zob. K. Rahner, *Heilsauftrag der Kirche und Humanisierung der Welt*, „Geist und Leben” 1971, t. 44, s. 32–48; por. *SW*, t. 15: *Verantwortung der Theologie. Im Dialog mit Naturwissenschaften und Gesellschaftstheorie*, 2002, s. 711–726; tenże, *Was ist Lehre der Kirche?*

polemika z H. Küngiem dotyczyła dogmatu o nieomyślności Kościoła i papieża⁷². K. Rahner nie odrzucał dogmatu o nieomyślności papieża, wskazując na rozwój tego dogmatu w historii Kościoła, z drugiej strony uważał, że sformułowania papieża można interpretować w szeroki sposób, co nie eliminuje nowych formuł dogmatycznych i zakłada, że proces interpretacji jest procesem, który nie dobiegnie końca⁷³. Tłem tych sporów była przede wszystkim wizja Kościoła i jego struktura w świecie.

Również w ramach dyskusji na temat Kościoła K. Rahner odniósł się do „teologii wyzwolenia”⁷⁴, identyfikując się raczej z reformami ustalonymi przez Sobór Watykański II⁷⁵. Skomentował także „teologię nadziei” i podstawowy tekst E. Blocha „Zasada nadziei” (*Das Prinzip Hoffnung*)⁷⁶. Swoje uwagi zaprezentował między innymi na łamach czasopisma *Internationale Dialog-Zeitschrift*⁷⁷.

Ein Briefwechsel zwischen Kardinal Höffner und Karl Rahner, „Publik” 1971, nr 4 [22.1.1971], s. 19. J. Höffner miał duży wpływ na politykę socjalną w Niemczech zachodnich w erze Konrada H.J. Adenauera.

⁷² K. Rahner swoje rozumienie nieomyślności przedstawił na łamach czasopisma „Publik” (zob. K. Rahner, *Primat und Kollegialität. Zum »Schema« der römischen Bischofssynode*, „Publik” 1969, t. 40 [3.10.1969], s. 25; podsumowanie debaty: tenże, *Versöhnliches Schlusswort unter eine Debatte*, *SW*, t. 22/2: *Dogmatik nach dem Konzil. Teilband 2: Theologische Anthropologie und Eschatologie*, 2008, s. 755–759).

⁷³ Temat pojęcia nieomyślności zob. wersja ostateczna: K. Rahner, *Zum Begriff der Unfehlbarkeit in der katholischen Theologie*, *STh*, t. 10, 1972, s. 305–323.

⁷⁴ Teologia wyzwolenia jest nurtem we współczesnej teologii latynoamerykańskiej, narodziła się jako reakcja na pojawiające się ubóstwo, niesprawiedliwość społeczną i zinstytucjonalizowaną przemoc (zob. *Teologia wyzwolenia*, RELIGIA, t. 10, wersja elektroniczna [CD]).

⁷⁵ Wartym odnotowania faktem jest zapoznanie się K. Rahnera na przełomie lat 60. i 70. z „teologią wyzwolenia”. Identyfikował się jednak z głównym nurtem odnowy w Kościele, czyli z postanowieniami Soboru Watykańskiego II. Na temat reakcji K. Rahnera na teologię wyzwolenia: zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 337–342. Z pewnością wart uwagi jest także jego tekst dotyczący kształcenia duchownych: zob. K. Rahner, *Zur Neuordnung der theologischen Studien*, „*Stimmen der Zeit*” 1968, [R.] 181, s. 1–21.

⁷⁶ E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp, Frankfurt 1959. Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 286 n. Poglądy K. Rahnera odnośnie do myśli E. Blocha: zob. K. Rahner, *Diskussionsbeiträge zu Ernst Blochs Vortrag über »Der Mensch des utopischen Realismus«*, *SW*, t. 15, dz. cyt., s. 334–336.

⁷⁷ Zob. K. Rahner, *Zur Theologie der Hoffnung*, „*Internationale Dialog-Zeitschrift*” 1968, nr 1, s. 67–78. Opublikowany artykuł może świadczyć o jego znajomości teologii protestanckiej, w tym J. Moltmanna. Przykładem może być także: K. Rahner, *Die deutsche protestantische Christologie der Gegenwart*, *SW*, t. 4, dz. cyt., s. 299–312.

Innym ważnym tekstem w ramach dyskusji na temat Kościoła może być wydana w tym czasie programowa książka „Zmiana strukturalna Kościoła jako szansa i zadanie” (*Strukturwandel der Kirche als Chance und Aufgabe*)⁷⁸.

Równolegle do wydawanych tekstów, w latach 1972–1976 pracował nad przygotowaniem do druku wspomnianego już dzieła *Grundkurs des Glaubens*⁷⁹. Pierwsze materiały do pracy „Podstawowy wykład wiary. Wprowadzenie do pojęcia chrześcijaństwa” powstały już w Monachium i zostały uzupełnione o treści wykładów wygłaszanych w Münster. Idea wydania podręcznika dogmatyki nie była nowa, bo już zaistniała w Innsbrucku w 1939 r. Podręcznik taki K. Rahner zamierzał opracować wspólnie z Hansem U. von Balthasarem⁸⁰. Ostatecznie w pierwszym tomie *Schriften zur Theologie* ukazał się programowy tekst autorstwa wyłącznie K. Rahnera, pod tytułem „O próbie zarysu dogmatyki” (*Über den Versuch eines Aufrisses einer Dogmatik*)⁸¹. W nim K. Rahner przypisuje sobie winę za to, że wspólne z H. U. von Balthasarem plany napisania podręcznika do dogmatyki nie doszły do skutku. Zamiast tego powstała praca „Podstawowy wykład wiary” (*Grundkurs des Glaubens*), która może być potraktowana jako podręcznik, chociaż sam Autor stwierdził, że jest to jedynie wprowadzenie do studium teologicznego. Napisał we wstępie: „Niniejsza książka jest próbą »wprowadzenia do pojęcia chrześcijaństwa«. Znaczy to przede wszystkim, że ma być tylko wprowadzeniem i niczym więcej. Oczywiście tego rodzaju przedsięwzięcie ma więcej wspólnego z osobistą decyzją wiary niż jakakolwiek inna naukowa i teologiczna publikacja czy akademicka dysertacja”⁸².

Pogarszający się stan zdrowia zmusił K. Rahnera w roku 1981 do przeniesienia się ponownie do Innsbrucku. Do końca swych dni pracował naukowo, interesując się nieustannie tematami podejmowanymi w dyskusjach publicznych. Nigdy nie stworzył sumy teologicznej. Dopiero zbiory tekstów, takie jak *Schriften zur Theologie* czy wydawane do dziś *Sämtliche Werke*, są próbą usystematyzowania jego myśli teologicznych.

⁷⁸ Zob. K. Rahner, *Strukturwandel der Kirche als Chance und Aufgabe*, Freiburg 1972 (por. *SW*, t. 24/2: *Das Konzil in der Ortskirche. Schriften zu Struktur und gesellschaftlichem Auftrag der Kirche*, 2011, s. 490–579).

⁷⁹ K. Rahner, *Podstawowy wykład wiary. Wprowadzenie do pojęcia chrześcijaństwa*, dz. cyt.

⁸⁰ Zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 178–186.

⁸¹ K. Rahner, *Über den Versuch eines Aufrisses einer Dogmatik*, *STh*, t. 1, 1956, s. 9–47.

⁸² K. Rahner, *Podstawowy wykład wiary...*, dz. cyt., s. 9.

W Innsbrucku spędził ostatnie lata życia. Nadal jednak wyjeżdżał z wykładami, prowadził rekolekcje i pisał z pomocą swej sekretarki, Elfriede Oeggel. W 1984 r., krótko przed śmiercią, obchodził swoje osiemdziesiąte urodziny. Na zakończeniu obchodów Jubilat po raz ostatni wystąpił publicznie, dziękując za uroczystości, które odbywały się w tym czasie na wielu różnych uczelniach. W następnych dniach pogarszający się stan zdrowia zmusił go do udania się do sanatorium w Hoch-Rum. Po trzech tygodniach został przewieziony do Kliniki Uniwersytetu w Innsbrucku, gdzie zmarł 30 marca 1984 r.⁸³

6. Podsumowanie

Życie K. Rahnera, przypadające na trudne, ale niezwykle czasy, było wypełnione troską o Kościół katolicki i pracą dla niego. Swoje zdolności, umiejętności i możliwości wykorzystał w pracy duszpasterskiej i zaangażowaniu w najważniejsze sprawy Kościoła, w tym głównie w pracę podczas Soboru Watykańskiego II i propagowanie jego ustaleń⁸⁴.

Myśl teologiczna K. Rahnera formowała się nie tylko pod wpływem duchowości Ignacego Loyoli. W jej kształtowaniu jedną z ważnych osób był B. Jansen, profesor historii filozofii. Dzięki niemu K. Rahner zainteresował się neotomizmem, a w szczególności metafizyką w duchu J. Maréchala. Zapoznał się także z filozofią M. Heideggera. Dzięki inspiracji ich dziełami, K. Rahner wypracował własną myśl teologiczno-filozoficzną, której podstawy wyłożył w książkach: *Geist in Welt* i *Hörer des Wortes*. Oprócz nich warta uwagi jest praca *Grundkurs des Glaubens*, którą można potraktować jako jego osobisty wykład myśli teologicznej.

Wydaje się, że pod wpływem doświadczeń wojennych docenił wagę duszpasterstwa w Kościele i działania na rzecz odnowy Kościoła, czego dowodem było zaangażowanie w prace II Soboru Watykańskiego, a także Synodu w Würzburgu (1971–1975). Dostrzegał ogromną potrzebę pracy duszpasterskiej wśród świeckich, był też orędownikiem diakonatu stałego. Prowadził liczne medytacje, rekolekcje i studia teologiczne dla świeckich. Efektem jego zaangażowania w kwestie duszpasterskie są liczne publikacje zamieszczone w dwóch znanych zbiorach: *Schriften zur Theologie* i *Sämtliche Werke*.

⁸³ I. Bokwa, *Wprowadzenie do teologii Karla Rahnera*, dz. cyt., s. 38–43; zob. K.–H. Neufeld, *Die Brüder Rahner...*, dz. cyt., s. 373–405.

⁸⁴ Zob. M. Maliński, *Karl Rahner*, „Znak” 1967, [R.] 19, nr 3, s. 361–373.

Odnosił się także do różnych kwestii podejmowanych na forum kościelnym. Należą do nich, między innymi, teologia wyzwolenia, odnowa Kościoła, dialog z marksizmem czy dialog ekumeniczny i międzyreligijny⁸⁵. W wymienionych kwestiach K. Rahner kierował się postanowieniami Soboru Watykańskiego II, na przykład przeciwstawiając się teologii wyzwolenia, podkreślając wagę dialogu ekumenicznego i międzyreligijnego. Dostrzegал bowiem w ustaleniach soborowych, których był wielkim propagatorem⁸⁶, właściwy kierunek rozwoju Kościoła katolickiego.

Ostatecznie należy przyznać, że myśl teologiczna K. Rahnera jest wyjątkowa i z pewnością będzie inspirować kolejne pokolenia teologów⁸⁷, chociaż nie brak też krytycznych uwag na jej temat. Jego dzieło jest znaczące nie tylko na gruncie katolickim⁸⁸.

Bibliografia

1. Barczewski M., *Diakonat stały w Kościele polskim*, „Studia Bydgoskie” 2008, [R.] 2, s. 121–134.
2. Bendel R., *Kirche der Sünder – sündige Kirche? Beispiele für den Umgang mit Schuld nach 1945*, LIT Verlag, Münster 2002.
3. Bloch E., *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp, Frankfurt 1959.
4. Bokwa I., *Dzieło Karla Rahnera w nowszych badaniach. Sympozjum Rahnerowskie w Innsbrucku, 30.9–3.10.1993 r.*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1993, [R.] 31, nr 2, s. 267–270.
5. Bokwa I., *Wprowadzenie do teologii Karla Rahnera*, Wyd. Biblos, Tarnów 1996.

⁸⁵ Zob. K. Rahner, F. G. Friedmann, *O dialog judaizmu z chrześcijaństwem*, tłum. A. Morawska, „Znak” 1967, [R.] 19, nr 3, s. 385–390.

⁸⁶ Zob. K. Rahner, *Ku fundamentalnej interpretacji teologicznej Vaticanum II*, dz. cyt., s. 685–697.

⁸⁷ Przykładem mogą być: J. B. Metz, *Fehlt uns Karl Rahner?*, [w:] *Karl Rahner in Erinnerung*, dz. cyt., s. 85–99; I. Bokwa, *Dzieło Karla Rahnera w nowszych badaniach. Sympozjum Rahnerowskie w Innsbrucku, 30.9–3.10.1993 r.*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1993, [R.] 31, nr 2, s. 267–270; M. Chojnacki, *Antropologia Karla Rahnera i jej źródła filozoficzne wobec zarzutu apriorycznej dedukcji danych objawienia*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1993, [R.] 31, nr 2, s. 39–56.

⁸⁸ Przykładem może być odnoszenie się niekatolickich teologów, takich jak J. Moltmann (tenże, *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*, Chr. Kaiser Verl., München 1980, s. 161–166) czy E. Jüngel (tenże, *Das Verhältnis von »ökonomischer« und »immanenter« Trinität*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 1975, t. 72, s. 353–364), do rozumienia Trójcy immanentnej i ekonomicznej, dostrzegających pozytywne elementy koncepcji Rahnera.

6. Browarzik U., *Glauben und Denken. Dogmatische Forschung zwischen der Transzendentaltheologie Karl Rahners und der Offenbarungstheologie Karl Barths*, W. de Gruyter, Berlin 1970.
7. Chmiel J., *Biblistyka katolicka po Soborze Watykańskim II. W dwudziestolecie Konst. dogm. „Dei Verbum” (1965–1985)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1986, [R.] 39, nr 1, s. 1–4.
8. Chojnacki M., *Antropologia Karla Rahnera i jej źródła filozoficzne wobec zarzutu apriorycznej dedukcji danych objawienia*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1993, [R.] 31, nr 2, s. 39–56.
9. Chojnacki M., *Inkarnacyjna struktura łaski według Karla Rahnera. Zachęta do rekonstrukcji »Summae theologiae Rahnerianae«*, [w:] *Wybitni teologowie XX wieku. Krąg języka niemieckiego*, red. J. Jezierski, K. Parzych, Warmińskie Wyd. Diec., Olsztyn 2006, s. 199.
10. *Das diakonische Amt der Kirche*, red. H. Krimm, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1953.
11. *Diaconia in Christo. Über die Erneuerung des Diakonates*, red. K. Rahner, H. Vorgrimler, Herder Verl., Freiburg–Basel–Wien 1962.
12. Fabro C., *La svolta antropologica di Karl Rahner*, Rusconi Editore, Milano 1974.
13. Gerken A., *Offenbarung und Transzendenzerfahrung. Kritische Thesen zu einer künftigen dialogischen Theologie*, Patmos-Verl., Düsseldorf 1969.
14. Gogolewski T., *Nauka o mistycznym Ciele Chrystusa w świetle nowej konstytucji dogmatycznej o Kościele*, „Collectanea Theologica” 1966, [R. 36], nr 1–4, s. 93–111.
15. Hoeres W., *Kritik der transzendentalen Erkenntnistheorie*, Kohlhammer, Stuttgart 1969.
16. Jaworski M., *Problem filozofii religii*, „Studia Philosophiae Christianae” 1967, t. 3, nr 2, s. 169–194.
17. Jüngel E., *Das Verhältnis von »ökonomischer« und »immanenter« Trinität*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 1975, t. 72, s. 353–364.
18. *Karl Rahner in Erinnerung*, red. A. Raffelt, Patmos Verlag, Düsseldorf 1994, s. 155–160.
19. *Karl Rahner, Theologische und philosophische Zeitfragen im katholischen deutschen Raum (1943)*, red. H. Wolf, Schwabenverlag, Ostfildern 1994.
20. Kasper W., *Christologie von unten?. Kritik und Neuansätze gegenwärtiger Christologie*, Herder, Freiburg 1975.
21. Klimski T., *Człowiek jako relacja bytującego do bytu. Podstawowe problemy antropologii filozoficznej Karla Rahnera*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1986.
22. Krąpiec M. A., *Ja–człowiek. Zarys antropologii filozoficznej*, TN KUL, Lublin 1986.
23. Maliński M., *Karl Rahner*, „Znak” 1967, R. 19, nr 3, s. 361–373.
24. Marczewski M., *Diakonat stały we współczesnym Kościele Rzymskokatolickim*, „Collectanea Theologica” 1997, R. 67, nr 4, s. 58 n.
25. Maréchal J., *Le point de départ de la métaphisique*, Hartman, Brouwer-Paryż 1947.
26. Moltmann J., *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*, Chr. Kaiser Verlag, München 1980.
27. Neufeld K. H., *Die Brüder Rahner. Eine Biographie*, Herder Verlag, Freiburg 2004.
28. Pius XII, *Mystici Corporis Christi*, „Wiadomości Diecezjalne” [Katowice] 1960, [R. 35], nr 28, s. 1–44.
29. Rahner H., Rahner K., *Über die Gnade des Gebetes in der Gesellschaft Jesu*, „Mitteilungen aus den deutschen Provinzen SJ” 1935, [R.] 13, s. 399–411.

30. *Karl Rahner – Sämtliche Werke*, t. 1–32, opr. K. Lehmann i in., Herder Verlag, Freiburg im Breisgau 1922–1984: *Das freie Wort in der Kirche – Die Chance des Christentums*, t. 10: *Kirche in den Herausforderungen der Zeit. Studien zur Ekklesiologie und zur kirchlichen Existenz*, 2003, s. 143–183; *Die deutsche protestantische Christologie der Gegenwart*, t. 4: *Hörer des Wortes. Schriften zur Religionsphilosophie und zur Grundlegung der Theologie*, 1997, s. 299–312; *Die Gliedschaft in der Kirche nach der Lehre der Enzyklika Pius'a XII: Mystici Corporis Christi*, t. 10, s. 3–71; *E latere Christi. Der Ursprung der Kirche als zweiter Eva aus der Seite Christi des zweiten Adam. Eine Untersuchung über den typologischen Sinn von Joh 19,34*, t. 3: *Spiritualität und Theologie der Kirchenväter*, 1996, s. 11–84; *Geist in Welt*, t. 2: *Geist in Welt. Philosophische Schriften.*, 1996, s. 5–300; *Versöhnliches Schlusswort unter eine Debatte*, t. 22/2: *Dogmatik nach dem Konzil. Teilband 2: Theologische Anthropologie und Eschatologie*, 2008, s. 755–759; *Zum Hirtenbrief des Bischofs D. May*, t. 9: *Maria, Mutter des Herrn. Mariologische Studien*, 2003, s. 704–707.
31. Rahner K., *Czy schizma w Kościele katolickim?*, tłum. H. Bogacki, „Collectanea Theologica” 1970, t. 40, nr 2, s. 5–19.
32. Rahner K., *Die Kirche der Sünder*, Herder, Freiburg 1948.
33. Rahner K., *Die Siebenfältige Gabe. Über die Sakramente der Kirche*, Ars Sacra Verl., München 1974.
34. Rahner K., *Die vielen Messen und das eine Opfer*, Herder, Freiburg 1951.
35. Rahner K., *Do zatroskanych katolików, kapłanów i świeckich*, tłum. H. Bogacki, „Collectanea Theologica” 1967, t. 37, nr 3, s. 5–9.
36. Rahner K., *Gegenwart des Christentums*, Herder, Freiburg 1963.
37. Rahner K., *Heilsauftrag der Kirche und Humanisierung der Welt*, „Geist und Leben” 1971, t. 44, s. 32–48.
38. Rahner K., *Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie*, Kösel-Verl., München 1963.
39. Rahner K., *Kleines Kirchenjahr*, Verl. Ars Sacra, München 1954.
40. Rahner K., *Kleines Theologisches Wörterbuch*, Herder, Freiburg 1961.
41. Rahner K., *Ku fundamentalnej interpretacji teologicznej Vaticanum II*, tłum. P. Jasiński, „Znak” [R. 32] 1980, nr 5–6, s. 685–697.
42. Rahner K., *Mały rok kościelny*, tłum. J. Zychowicz, Wyd. WAM, Kraków 2001.
43. Rahner K., *Filozofia i filozofowanie w teologii*, [w:] *Pisma wybrane*, t. 1, wyb. i tłum. G. Bubel, Wyd. WAM, Kraków 2005, s. 68–89.
44. Rahner K., *Podstawowy wykład wiary. Wprowadzenie do pojęcia chrześcijaństwa*, tłum. T. Mieszkowski, Inst. Wyd. Pax, Warszawa 1987.
45. Rahner K., *Primat und Kollegialität. Zum »Schema« der römischen Bischofssynode*, „Publik” 1969, t. 40 [3.10.1969], s. 25.
46. Rahner K., *Probleme heutiger Mariologie*, [w:] *Aus der Theologie der Zeit*, red. G. Söhngen, Gregorius Verl., Regensburg 1948.
47. Rahner K., *Schriften zur Theologie*, t. 1–16, Benziger, Einsiedeln 1954–1984: *Bemerkungen zum Problem des „anonymen Christen”*, t. 10, 1972, s. 531–546; *Das neue Bild der Kirche*, t. 8, 1967, s. 329–354; *Die Lehre des Zweiten Vatikanischen Konzils über den Diakonat*, t. 8, 1967, s. 541–552; *Zum Begriff der Unfelbarkeit in der katholischen Theologie*, t. 10, 1972, s. 305–323.

48. Rahner K., *Sendung und Gnade. Beiträge zur Pastoraltheologie*, Tyrolia Verlag, Innsbruck, 1959.
49. Rahner K., *Sluchacz Słowa. Ugruntowanie filozofii religii*, tłum. R. Samek, Wyd. Marek Derewiecki, Kęty 2008.
50. Rahner K., *Strukturwandel der Kirche als Chance und Aufgabe*, Freiburg 1972.
51. Rahner K., *Theologische und philosophische Zeitfragen im katholischen deutschen Raum*, Schwabenverlag, Ostfildern 1994.
52. Rahner K., *Was ist Lehre der Kirche? Ein Briefwechsel zwischen Kardinal Höffner und Karl Rahner*, „Publik” 1971, nr 4 [22.1.1971], s. 19.
53. Rahner K., *Zur Neuordnung der theologischen Studien*, „Stimmen der Zeit” 1968, [R.] 181, s. 1–21.
54. Rahner K., *Zur Theologie der Hoffnung*, „Internationale Dialog-Zeitschrift” 1968, nr 1, s. 67–78.
55. Rahner K., Friedmann F.G., *O dialog judaizmu z chrześcijaństwem*, tłum. A. Morawska, „Znak” 1967, [R.] 19, nr 3, s. 385–390.
56. Rahner K., Imhof P., *Ignacy Loyola*, tłum. B. Białocki, Wyd. Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
57. Rahner K., Rahner H., *Worte ins Schweigen – Gebete der Einkehr*, Herder, Freiburg 1980.
58. Rahner K., Vorgrimler H., *Kleines Konzilskompendium. Alle Konstitutionen, Dekrete und Erklärungen des Zweiten Vaticanums in der bischöflich genehmigten Übersetzung*, Freiburg 1966.
59. Rahner K., Vorgrimler V., *Mały słownik teologiczny*, Inst. Wyd. Pax, Warszawa 1996.
60. Simons E., *Philosophie der Offenbarung. Auseinandersetzung mit Karl Rahner*, Kohlhammer, Stuttgart 1966.
61. *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, red. M. Przybył, Pallotinum, Poznań 2002: *Deklaracja o wolności religijnej*. »*Dignitatis humanae*«, s. 410–421; *Dekret o Kościołach wschodnich katolickich*. »*Orientalium ecclesiarum*«, s. 181–191; *Dekret o misyjnej działalności Kościoła*. »*Ad gentes divinitus*«, s. 433–471; *Dekret o posłudze i życiu prezbiterów*. »*Presbyterorum ordinis*«, s. 487–517; *Konstytucja dogmatyczna o Kościele*. »*Lumen gentium*«, s. 104–166; *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym*. »*Dei verbum*«, s. 350–363; *Konstytucja o liturgii świętej*. »*Sacrosanctum concilium*«, s. 48–78.
62. *Studia Soborowe*, t. 2, *Historia i recepcja Vaticanum II*, cz. 2, red. M. Białkowski, Łoś, GroupMedia, Toruń 2015.
63. Thüsing W., Rahner K., *Christologie, systematisch und exegetisch. Arbeitsgrundlagen für eine interdisziplinäre Vorlesung*, Freiburg 1972.
64. Viller M., Rahner K., *Ascese und Mystik in der Väterzeit. Ein Abriß der frühchristlichen Spiritualität*, Herder, Freiburg 1989.
65. Vorgrimler H., *Karl Rahner. Leben – Denken – Werke*, Manz Verlag, München 1963.
66. Winling R., *Teologia współczesna 1945–1980*, tłum. K. Kisielewska-Sławińska, Znak, Kraków 1990.

Karol Niedoba – doktor teologii, studiował w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie oraz na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Bonn. Obecnie pracuje jako duchowny w parafii Ewangelicko-Augsburskiej św. Jana w Grudziądzu. Pełni funkcję diecezjalnego duszpasterza młodzieży w Diecezji Pomorsko-Wielkopolskiej.